

**И. АРАБАЕВ атындагы КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ
К. КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИ**

Д 10.24.699 ДИССЕРТАЦИЯЛЫК КЕҢЕШИ

Кол жазма укугунда
УДК: 801:159.942.3(575.2)(043)

Исакова Миргул Топчубаевна

**КЫРГЫЗ ЖАНА АНГЛИС ТИЛДЕРИНДЕ ЭМОЦИЯНЫ
ТҮЮНТУУНУН ЛИНГВОМАДАНИЯТТЫК АСПЕКТИ**

10.02.20 – тектештирме-тарыхый,
типологиялык жана салыштырма тил илими

филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертациянын

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т Ы

Диссертациялык иш Б. Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек эл аралык университетинин англис филологиясы кафедрасында аткарылды.

Илимий жетекчи: Дербишева Замира Касымбековна

филология илимдеринин доктору, профессор,
Б. Н. Ельцин атындагы Кыргыз-Россия Славян
университетинин дүйнөлүк цивилизациялар жана
тилдер институтунун директорунун орун басары

Расмий оппоненттер: Джумалиева Гулнара Кабылбековна

филология илимдеринин доктору, доцент,
Кыргыз-Түрк «Манас» университетинин
синхрондук котормо бөлүмүнүн ага окутуучусу

Сагыналиева Гулнара Токторбаевна

филология и илимдеринин кандидаты, доцент,
К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик
университетинин чет тилдер кафедрасынын доценти

Жетектөөчү мекеме: Ж. Баласагын атындагы Кыргыз улуттук

университетинин чет тилдер институтунун
лингвистика кафедрасы (720033, Бишкек ш., Фрунзе
көчөсү, 547)

Диссертациялык иш 2025-жылдын 27-июнунда саат 13:30да И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетине караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.24.699 диссертациялык кеңештин жыйынында корголот. Дареги: Бишкек шаары, И. Раззаков көч., 51А. Коргоонун онлайн трансляциясынын идентификациялык коду: <https://vc.vakr.kg/b/102-pct-peh-h5a>

Диссертация менен И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин (720026, Бишкек ш., И. Раззаков көч., 51А) жана К. Карасаев атындагы Бишкек мамлекеттик университетинин (720040, Бишкек ш., Ч. Айтматов просп., 27) китепканаларынан, ошондой эле Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу Улуттук аттестациялык комиссиянын www.vakr.kg сайтынан таанышууга болот.

Автореферат 2025-жылдын 26-майында таркатылды.

**Диссертациялык кеңештин
окумуштуу катчысы, филология
илимдеринин кандидаты,**

доцент

Н. Б. Джаркинбаева

ИШТИН ЖАЛПЫ МҮНӨЗДӨМӨСҮ

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Эмоциялар жана сезимдер табигый тилде сүрөттөлөт жана бул сүрөттөөнүн жолдорун изилдөө лингвистиканын маанилүү бөлүгү болуп келет. Акыркы убакта эмоциялар жана аларды туюнтуучу каражаттар эң көп изилденип, көптөгөн илимпоздордун көңүл чордонунда болуп жатат.

XX кылымда эле белгилүү орус лингвисттери В. А. Мальцев, С. Б. Берлизон, М. Д. Городникова, Э. С. Азнаурова, И. В. Арнольд, Е. М. Галкина-Федорук, Н. М. Павлова, Н. М. Михайловская жана башкалар батыш европалык жана америкалык лингвисттерден озуп, тил илиминдеги жаңы – *эмотиологиялык багыттын* башатында системалык-структуралык парадигманын тыгыз алкагында турушкан. Акыркы он жылдыктарда көптөгөн лингвистикалык изилдөөлөр антропоцентристик мүнөзгө ээ болду, б.а. инсан тилде аны курчап турган нерселердин физикалык сапаттарын сүрөттөө үчүн, ошондой эле өзүнүн ичинде болуп жаткан процесстерди: анын ойлорун, сезимдерин, ички сезимдерин таануу үчүн колдонулган өзгөчө таяныч пункту болуп калды. Бул объекти заманбап илим үчүн изилдөөнүн актуалдуулугуна жана ошондой эле тил илиминин алкагында жетишерлик чоң топтолгон эмпирикалык материалга байланыштуу эмотиология же «эмоция лингвистикасы» өзгөчө тармагы бөлүндү. Тандалган теманын актуалдуулугу лингвомаданий аспектиде эмоцияны туюнтуучу каражаттардын жогорку маанилүүлүгү, ошондой эле Т. Касымбеков менен В. Скоттун адабий тексттерин талдоо аркылуу лингвомаданий аспектиде эмоцияны көрсөтүү проблемасын изилдөөнүн жоктугу менен шартталган.

Диссертациянын темасынын илимий программалар (долбоорлор) жана илимий изилдөө иштери менен байланышы. Диссертациялык иштин темасы Б. Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек Эл аралык университетинин англис филологиясы кафедрасынын илимий изилдөө ишинин тематикалык планына киргизилген.

Изилдөөнүн максаты – дүйнөнүн тилдик бейнесинде эмоцияны билдирген түшүнүктөрдү маданий лингвистика аспектисинде талдоо аркылуу кыргыз жана англис тил маданиятына мүнөздүү спецификалык, метафоралык жана жалпы идеялардын улуттук стереотиптерин аныктоо болуп саналат.

Бул максатка жетүү үчүн төмөнкүдөй милдеттер келип коюлду:

1. ата мекендик жана чет өлкөлүк изилдөөчүлөрдүн иштеринин негизинде бул проблеманы изилдөө методологиясын аныктоо;
2. дүйнөнүн улуттук образын калыптандыруу контекстинде «эмоция» түшүнүгүн концептуалдаштыруунун өзгөчөлүктөрүн жана татаалдыктарын карап чыгуу;
3. талданып жаткан чыгармалардан эмоцияны туюнтуучу вербалдык жана вербалдык эмес ыкмаларды үзгүлтүксүз тандап алуу;

4. «Сынган кылыч» жана «Роб Рой» чыгармаларындагы эмоциялардын метафоралык берилишин талдоо;

5. кыргыз жана англис көркөм тексттеринде эмотивдик концепттерди туюнтуунун лингвомаданий аспектилерин мүнөздөө.

6. сөздүктөрдөн тандалган материалдын негизинде кыргыз жана англис тилдериндеги оң жана терс эмоцияларды аныктоо үчүн корпустук изилдөө жүргүзүү.

7. Кыргызстандын, АКШнын жана Улуу Британиянын калкынын арасында оң жана терс эмоцияларды кабыл алуунун өзгөчөлүктөрүн аныктоо үчүн ассоциативдик эксперимент жүргүзүү.

Изилдөөнүн **илимий жаңычылдыгы**: 1) кыргыз жана англис этносунун дүйнөнүн концептуалдык сүрөтүндө эмотивдүүлүк категориясынын орду аныкталды; 2) дүйнөнүн эмоционалдык сүрөтүн калыптандыруунун вербалдык жана вербалдык эмес механизмдери орнотулуп, бул концепттин айрым номинанттары салыштырылган тилдерде жалпы адамзаттык жана этномаданий мүнөзгө ээ экендиги сунушталды жана көрсөтүлдү; 3) кыргыз жана англис тилдериндеги эмоцияларды атоочу лексемалардын кеңири тобун системалаштыруу ыкмасы менен эки элдин эмоционалдык жүрүм-турумуна жана эмоционалдык реакцияларына мүнөздүү болгон улуттук өзгөчөлүктөр жана тенденциялар аныкталды; 4) англис жана кыргыз дискурстарындагы мотивдердин параллелдерин жана айырмачылыктарын көрсөткөн сөздөрдүн ассоциативдик-семантикалык байланыштары түзүлдү; 5) эмоционалдык реакциялардын этникалык жана спецификалык мүнөзүн аныктаган эмоциялардын вербалдык эмес көрүнүштөрүнүн системасы аныкталды жана иштелип чыкты; 6) дүйнөнүн кыргыз жана англис тил сүрөтүндө социалдык-маданий компонентин атоочу вербалдык жана вербалдык эмес каражаттардын салыштырма аспектисинде лингвомаданий анализдин модели ишке ашырылды.

Изилдөөдөн алынган натыйжалардын практикалык баалуулугу. Изилдөөнүн тыянактары жана материалдары тил илимине киришүү, тил теориясы, маданияттар аралык коммуникация теориясы, котормо тарыхы жана теориясы, салыштырма типология боюнча лекциялык курстарда, ошондой эле этимология, лингвомаданият, психолингвистика, лексикалык семантика, антропологистика атайын курстарда, чет тилдердин теориясын жана практикасын окутууда ж.б. колдонулушу мүмкүн.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору.

1) Кыргыз жана англис жазуучуларынын чыгармаларындагы дүйнөнүн эмоционалдык бейнеси эмоционалдык абалдардын вербалдашуусунун универсалдуу өзгөчөлүктөрү менен бирге эмоциянын көрүнүшүнүн универсалдуу адамдык негизин көрсөткөн улуттук өзгөчөлүктөрдү да көрсөтөт. 2) Эмоционалдык экспрессиянын вербалдык эмес көрүнүштөрүн сүрөттөөнүн

тилдик каражаттары маданий-спецификалык айырмачылыктарды көрсөтөт: кыргыз романында мимика жана ички органдардын соматикалык реакцияларынын кеңири сүрөттөлүшү басымдуулук кылса, англис романында бет түзүлүшүнүн, каармандардын көз караштарынын жана позаларынын жалпыланган мүнөздөмөлөрү басымдуулук кылат. 3) Кыргыз жана англис тилдериндеги тексттерде эмоциялардын метафоралык концептуализациясы дүйнөнүн улуттук бейнесинин өзгөчөлүктөрүн чагылдырган универсалдуу жана этноспецификалык метафоралык моделдерди көрсөтөт жана алар оттун, кайнаган заттын, бороондуу элементтердин образдары аркылуу туюндурулат. 4) Эки романда тең каармандардын эмоционалдык жүрүм-турумунун лингвомаданияттык өзгөчөлүгү, сүрөттөлгөн окуялардын тарыхый фонун, каармандардын салттуу жашоо образы, кыргыз жана англис элдеринин менталдык кампасынын мүнөзү менен аныкталат. 5) Кыргыз жана англис тилдеринде терс эмоциялардын басымдуулук кылуусу адамга таасир этүүнүн алда канча күчтүү психологиялык күчүн көрсөтүп турат, бул алардын эки тилде тең жогорку номинативдик презентациялуулугун шарттайт.

Изделүүчүнүн жеке салымы. Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» жана В. Скоттун "Роб Рой" чыгармаларындагы эмотивдүүлүк категориясынын орду жана ролу аныкталды. Кыргыз жана англис тилдериндеги лингвомаданий аспектиде эмоционалдык концепттердин өзгөчөлүгү аныкталып системалаштырылды.

Изилдөөнүн натыйжаларын апробациялоо. Диссертациянын негизги натыйжалары эл аралык, ЖОЖдор аралык илимий, илимий-методикалык жана ар кандай деңгээлдеги илимий-практикалык конференцияларда апробацияланган. Диссертациянын мазмунун чагылдырган 17 макала жарык көргөн, анын ичинен 6 КРП УАК сунуш кылган алдыңкы рецензияланган илимий басылмаларда, 5 РИНЦ системасында индекстелген россиялык илимий журналдарда чыгарылган.

Диссертациянын түзүлүшү жана көлөмү. Илимий иш киришүүдөн, үч баптан, корутундудан жана пайдаланылган адабияттардын тизмесинен турат. Диссертациянын көлөмү - 188 бет.

ИЗИЛДӨӨНҮН НЕГИЗГИ МАЗМУНУ

Киришүү бөлүмүндө теманын актуалдуулугу негизделип, изилдөөнүн максаты, милдеттери, жаңы илимий натыйжалары, коргоо үчүн чыгарылган жоболор, иштин практикалык мааниси, автордун жеке салымы, ошондой эле иштин апробациясы жана структурасы каралган.

«ИЗИЛДӨӨНҮН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ» деп аталган биринчи бап коюлган суроону чечүү үчүн зарыл болгон негизги түшүнүктөрдү аныктайт.

Биринчи баптын «Тил кубулуштарын изилдөөдө лингвомаданият таануунун ыкмасы» аталышындагы *биринчи бөлүмүндө* лингвомаданият таануу илиминин пайда болуу жана өнүгүү жолдору, изилдөөнүн тушундурмө жана

терминологиялык аппараты сүрөттөлүп, изилденип жаткан маселелер боюнча заманбап тил илиминдеги жалпы теориялык маселелер талкууланат.

Биринчи баптын «Эмоциялар лингвомаданият таануунун салыштырма объектиси катары» аталышындагы экинчи бөлүмүндө тил жана кепте эмоцияларды чагылдыруу маселелери каралат. Акыркы он жылдыкка мүнөздүү антропологиялык парадигмага өтүү жаңы багыттын, тактап айтканда, *эмотиология агымынын* пайда болуусуна алып келип, социология, маданият таануу, инсандык психология, лингводидактика, лингвистика, лингвомаданият таануу, коммуникация теориясы илимдеринин методдору колдонулуп, эмоциялар тыгыз изилденип баштады (К. Изард, Б. Чарльстон, А. Н. Леонтьев, С. В. Ионова, А. А. Камалова, Н. А. Красавский, Е. Ю. Мягкова, Л. А. Пиотровская, И. В. Томашева, О. Е. Филимонова, И. А. Щирова, В. И. Шаховский, ж.б.). Тил илиминде адамдын сезимдерин жана эмоцияларын вербализациялоо жолдорун изилдөө да олуттуу орунду ээлейт жана тилдин ар кандай аспектилеринде эмотивдүүлүктүн репрезентативдерин изилдөөгө арналган көптөгөн илимий эмгектер бар (В. И. Шаховский, А. Зализняк, Л. А. Пиотровская, С. В. Ионова, И. П. Павлючко, Я. А. Покровская, М. И. Пименова, М. И. Лазариди, В. С. Мельникова, Г. Ж. Болотахунова, Р. К. Ормокеева, Е. И. Жоламанова, Н. Э. Арсланбекова, Ж. Ж. Кошматова ж.б.).

Биринчи баптын «Эмоционалдуулук көркөм тексттердин категориясы катары (Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» жана В. Скоттун «Роб Рой» романдарынын негизинде)» аталышындагы үчүнчү бөлүмүндө эмоционалдуулук көркөм тексттин категориясы катарында каралат. Англис жана кыргыз романдарындагы эмотивдердин талдоосу кыргыз жана англис элдеринин тарыхынын оор барактары менен байланышкан баяндын сюжети согуш жүрүп жаткан душмандарга карата мамилени билдирген көптөгөн терс эмоцияларды актайт деген тезисти тастыктайт.

Төлөгөн Касымбековдун кыргыз тилиндеги жана Вальтер Скотттун англис тилиндеги романдарынан төмөнкү эмоциялар аныкталды:

Таблица 1.3. Кыргыз жана англис эмотивдери.

Кыргыз эмотивдери	Англис эмотивдери
1. Күйүт, кайгы, кыжаалат болуу, үмүтсүздүк, азап, терс маанайда болуу. 2. Ачуулануу, жек көрүү, табалоо, коркунуч, ырайымсыздык, өч алуу каалоосу; ачуулануу, кыжырдануу, нааразычылык.	1. Ачуулануу, каардануу, кыжырдануу, жини келүү, жек көрүү, өч алуу. 2. Жек көрүү, жийиркенүү, тоотпо. 3. Кайгылануу, кыжырдануу, көңүл чөгүү, кайгы, басынтуу сезими, көңүл калуу. 4. Коркуу, тынчсыздануу, кайгы, бакытсыздык.

3. Толкундануу, тынчсыздануу, таң калуу, таарынуу, көңүл калуу, бооркердик, өкүнүү.	5. Кубаныч, ырахат, таң калуу.
4. Коркуу, чочуу, таң калуу, абдырагандык, үмүтсүздүк.	6. Боор ооруу, уят, уялып сарсанаа болуу.
5. Кубаныч, ырахат, жакшы маанай, тынчтануу, жактыруу.	
Англис тилинде жок кыргыз дискурсуна мүнөздүү эмотивдер	
<i>Табалоо, бооркердик, айласыздык, өч алуу, өтө катуу чочуп коркуу.</i>	

Сөз болуп жаткан чыгармалардагы каармандардын эмоциясын билдирген аталыштар каармандардын эмоционалдык абалын сүрөттөө менен байланышкан жана көркөм тексттин эмоционалдык байлыгын жаратат. Кыргыз жана англис адамынын эмоцияларынын ички жана тышкы көрүнүшүн сүрөттөө үчүн берилген эмоциялардын синонимдик белгилеринин жыйындысы ар кандай тилдик коомго мүнөздүү лексиконду түзөт.

В. Скотт өзүнүн тарыхый романдарындагы каармандарынын тилин ал баяндаган жана сүрөттөгөн мезгилдин тилине ылайык минимумга чейин кыскартып стилдештирген.

Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» тарыхый романы автордун көптөгөн чыгармачылык маселелерди чечүү үчүн вербалдык эмес каражаттарды колдонгону менен да белгилүү. Тактап айтканда, вербалдык эмес сүрөттөө каражаттары каармандардын тымызын психологиялык абалын, алардын мамилелерин, ар кандай символикалык маанилерди жана башка көптөгөн көркөм окуяларды чагылдырат. Көркөм текстте автор окурмандардын көңүлүн каармандын вербалдык эмес компонентине, жүрүм-турумуна көп бурат.

Демек, көркөм тексттин негизинде эмотивдүүлүктүн лексикалык каражаттарын талдоо жана салыштыруу аркылуу ар кандай тилдерде жана лингвомаданияттарда дүйнөнүн тилдик картинасынын жалпы жана ар түрдүү компоненттерин аныктоого, салыштырууга жана салыштырылып жаткан элдердин тилдик аң-сезиминин өзгөчөлүктөрүн аныктоого болот.

«МАТЕРИАЛДАР, МЕТОДОЛОГИЯЛЫК НЕГИЗДЕР ЖАНА ИЗИЛДӨӨ ЫКМАЛАРЫ» аталыштагы экинчи бапта кыргыз жана англис тилдериндеги эмоцияларды изилдөөнүн материалдары, методологиялык негиздери жана методдору берилген.

Экинчи баптын «Изилдөөнүн материалдары» деген биринчи бөлүмүндө изилдөөнүн объектиси, предмети жана материалдары берилген.

Изилдөөнүн объектиси болуп кыргыз жана англис тилдеринде адамдын сезимдерин туюндурган тилдик каражаттар саналат.

Изилдөөнүн предмети катары кыргыз жана англис тилдериндеги эмоцияларды вербалдык жана вербалдык эмес көрсөтүүнүн лингвомаданий өзгөчөлүгү каралат.

Ошондой эле эки маданияттын жана эки тилдин арасындагы эмоционалдык абалдардын берилишиндеги айырмачылыктарга жана окшоштуктарга, эмоцияларды кабыл алууга жана билдирүүгө маданий жана социолингвистикалык факторлордун таасирлеринин тийүүсүнө көңүл бурулат.

Изилдөөнүн материалы: 1. Көркөм тексттер: Талдоо үчүн кыргыз жазуучусу Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» (1966) жана англис классиги В. Скоттун «Роб Рой» (1817) романдары алынган, мында эмоциялар сюжеттин жана каармандардын өнүгүшүндө негизги роль ойнойт. Бул романдар лингвомаданият аспектинде эмоционалдык экспрессивдүүлүк каражаттарын изилдейт. 2. Кыргыз жана англис тилдеринин корпусу: мында лексикадагы жана грамматикадагы эмоционалдык структураларды аныктоо үчүн кыргыз жана англис тилдериндеги тексттердин корпусу, анын ичинде ар кандай жанрлар жана коммуникация стилдери колдонулган. 3. Ассоциативдик эксперименттин натыйжалары: изилдөө кыргыз жана англис тилдериндеги айрым сөздөр, туюнтмалар жана жагдайлар менен байланышкан эмоционалдык ассоциацияларды жана стереотиптерди аныктоо үчүн эки маданияттын өкүлдөрү менен жүргүзүлгөн ассоциативдик эксперименттин жыйынтыктарын маалымдайт.

Экинчи баптын «Методологиялык негиздер жана изилдөө ыкмалары» деген экинчи бөлүмүндө методологиялык негиздер жана изилдөө ыкмалары сүрөттөлөт.

Изилдөөнүн методологиялык негизин лингвокогнитология, лингвоконцептология, психолингвистика, лингвистикалык прагматика, лингвомаданият таануу жана башка тиешелүү дисциплиналар жаатындагы изилдөөлөрдүн натыйжаларына таянуунун негизинде, философия, психология, логика, когнитивистика жана башка гуманитардык илимдердин натыйжаларынын синтезин эске алуу менен антрополингвистиканын принциптери жана категориялары түзөт.

Изилдөөнүн алдына коюлган маселелерди чечүү үчүн төмөнкүдөй *методдор* колдонулду: лингвомаданият таануу ыкмасы, контексттик талдоо методу, кырдаалдык талдоо ыкмасы, сыпаттоо методу, классификациялоо методу, структуралык-семантикалык талдоо методу, интерпретациялоо методу, үзгүлтүксүз тандап алуу ыкмасы, салыштырма типология ыкмасы, ассоциативдик эксперимент жана квантитативдик методдору.

«КЫРГЫЗ ЖАНА АНГЛИС ТИЛДЕРИНДЕГИ ЭМОЦИЯНЫН ЛИНГВОМАДАНИЙ АСПЕКТИДЕ ЧАГЫЛДЫРЫЛЫШЫН ИЗИЛДӨӨНҮН НАТЫЙЖАЛАРЫ» аталыштагы *үчүнчү бапта* кыргыз жана англис тилдериндеги эмоциялардын комплекстүү талдоосу жүргүзүлөт.

Үчүнчү баптын «Сынган кылыч» жана «Роб Рой» романдарында эмоцияны билдирүү жолдору жөнүндө» аталыштагы биринчи бөлүмүндө изилденип жаткан романдарда көрсөтүлгөн эки элдин жалпы жана өзгөчө

эмоциялары ачыкка чыгат. Элдин эмоциясын ошол этностун маданий коду деп эсептесе болот жана аны башка элдин эмоциясы менен байланыштырып, алардын лингвомаданий коддорунун өзгөчөлүгүн жана окшоштугун аныктоого болот.

Т. Касымбековдун романында 362 терс жана 55 оң эмотивдер, ал эми В. Скоттун «Роб Рой» романында эмоцияны билдирүүнүн 13 оң жана 265 терс көрүнүшү аныкталган. Т. Касымбековдун өз каармандарынын эмоциясын билдирүүдө колдонгон сөздөрүнө көңүл бурсак, терс сезимдердин позитивдүү сезимдерге караганда көп кездешээрин тастыктоого болот.

Адамдын ички эмоционалдык жашоосун көркөм проза тили өзүнүн ар түрдүү болгон өзгөчө каражаттары жана ыкмалары менен сүрөттөйт, мисалы, кыргыз жана англис көркөм прозасында адамдын эмоционалдык жашоосунун борбору эмоционалдык абалдардын аталыштарын билдирет, алардын курамына *соматизмдер* кирет. Кыргыз тилиндеги ички эмоционалдык абал көбүнчө «жүрөк» сыяктуу соматизм менен чагылдырылат: *жүрөгү чоочулап; ой жүрөгүн сыдырып өттү; көзүн сүзүп тим болуп; тынчый албай жүрөгү сыгылды; жүрөгү канап.*

Организмдин эмоционалдык реакциясы *эрин, көз, кол, ич, тил, каш, кирпик* сыяктуу органдардын физиологиялык белгилери аркылуу көрүнөт: *эриндери титирек басып, ачуусун тышка чыгаралбай эрдин тиштеп; көзүн сүзүп тим болуп тынчый албай жүрөгү сыгылды; көздөрүнөн мөлтүлдөп жаш чыкты; көзүнө кан толо түштү, кичинекей кызыл көздөрү заардуу жылтылдап.*

Эмоционалдык абал *үн, ый, тышкы поза* менен да чагылдырылат. Салыштыр: *үн, тон: кыжырлуу күңкүлдөп сүйлөдү, contemptuously* – жек көрүү менен; *There was a sad and melancholy cadence in her voice* - Анын үнүндө кайгылуу жана ачуу интонациялар жаңырды; *I was irritated at her manner* - мен анын үнүнө ачууландым.

Көрүнүп тургандай, кыргыздардагы жана англиялыктардагы *кайгы, азап, ачуулануу, үмүтсүздүк* эмоциялары адамдын сырткы жана ички абалында тең бирдей, ошондой эле бет турпатында, турган позасында, дене кыймылында чагылдырылышы мүмкүн. Бул жерде, кыргыз романындагы сезимдер көбүнчө *соматизмдер* аркылуу берилерин белгилеп кетүүгө болот. Ал эми англис романында - *мирика, өңү башы, көз карашы, үнү* аркылуу берилет.

3.1.1. «Т. Касымбековтун «Сынган кылыч» жана В. Скоттун «Роб Рой» романдарындагы оң эмоциялар» деп аталган бөлүмдө эки тилдеги «кубаныч» концептинин номинативдик талаасы каралат.

Кыргыз романында «кубаныч» концептинин номинативдик талаасы *сүйүнүч, ыракат* сыяктуу сөздөр менен берилген. Бирок, туруктуу сөз айкаштары текстте көбүрөөк кездешет: *кабагы ачылып; кубанып карап, толкуп турду; маңдайы жарыла кубанып, жерге батпай кубанды; кубанып көк тиктеп; сүйүнгөнүнөн каңырыгы түтөп; арбагы көтөрүлүп, терисине батпай баратты; бешенеси жайыла түштү.*

Кыргыздар, адатта, өз сезимдерин билдирүүдө сараң болушат, ошондуктан алардын маанайын мимикадан билсе болот. Бир нерсеге катуу кубануу, канааттануусун сөз менен айтуу кыргыз мырзаларына мүнөздүү эмес. Азыркы учурда деле кыргыздарда үй-бүлөсүн, балдарын, бизнесин катуу мактаган эркектер сейрек кездешет. Балдарды, неберелерди өпкүлөө салтка айланган эмес: адатта, чекесинен өбүү, башын сылоо – бул жакшы көрүүнү билдирүүнүн эң чоң каражаты болуп саналат..

Маңдай. Адамдын мимикасынын, денесинин ар кандай эмоцияларга болгон реакциясы жетиштүү деңгээлде ишенимдүү деп эсептелет. Бул жагынан адамдын маңдайы абдан жакшы мисал. Физиогномисттер маңдайдагы бырыштардан адамдын мүнөзүн да аныктай алышат. Түрк тилдеринде маңдай, каш соматизмдери бар кубанычты же кайгыны билдирген фразеологизмдер көп кездешет.

1. *Бир гана Караиш бийдин жакшы чыкма баласы Абилдин зоболосу бийик болду. Ошондо, маңдайы жарыла кубанып, жашына жараша элдин эң этегинде чатырдын улагасында отурса да, кадалып төрдү тиктеп, Нүзүптүн*

2. *Эшик ага дутарчини кайра апкелди. Насирдин-хан бир аз кабагы ачылып, шаарпан бир кылт этип: - Кел, курдашым, -деди үнүн көтөрө.*

3. *Мусулманкулдун бешенеси жайыла түштү. Абилдин нооча, сымбатту боюна көздөрүн дагы бир жүгүртүп алып, анан ыразылык билдире башын ийкегилеп, алдыга басты.*

Маңдайы жарыла кубанып, кабагы ачылып, бешенеси жайыла түштү деген туюнтмалар каармандын маанайы жакшы, өзүнө ыраазы экенин айтып турат.

Англис жазуучусунун романында *кубаныч* концепти терс эмоцияларды билдирген түшүнүктөргө салыштырмалуу жөнөкөй түрдө берилген. **Joy** концептинин номинативдик талаасы: *pleasure, happy, delight, jubilation*. “Роб Рой” романында *кубаныч* эмоциясын билдирүү үчүн төмөнкү сөздөр жана сөз түрмөктөрү колдонулат.

to smile with pleasure – кубанычтан жаркылдоо

expression of surprise and pleasure – кубанычтын жана таңдануунун чагылдырылышы

much pleased – өтө кубанган

I was too happy – чын жүрөктөн кубануу менен

to intimate one's joy – жүзүндө кубанычты билдирүү

set up a loud shout of joyful recognition – ал кубанычтан катуу кыйкырды

sufficiently glad – аябай сүйүнгөн

set up such exclamations of delight – чоң кубаныч менен.

В. Скоттун романында, жогоруда белгиленгендей, негативдерге салыштырмалуу оң эмоцияларды көрсөтүү анчалык деле көп эмес. Ушул эле учурду биз Т. Касымбековдо да белгиледик. Ошентсе да, кубаныч – бул жашоодо

көп кездешкен эмоция жана аны жашыруу кыйын. В. Скоттто кубаныч түшүнүгү ырахат сезиминен кубаныч, шаттык, чоң сүйүнүч эмоцияларына чейин колдонулат.

Бул бөлүмдө позитивдүү эмоцияларды карап чыгып, кыргыз романында алар ачык чагылдырылганын белгилей алабыз. «Сынган кылыч» романында *кубаныч* эмоциясынын *сүйүнүү*, *ыракат* деген синонимдери бар, ал эми «Роб Рой» романындагы синонимдер *joy, pleasure, happy, glad, delight* и *jubilation* сөздөрү. Англис чыгармасында синонимдер көп болгону менен, кыргыз чыгармасында материал бай чагылдырылган.

Т. Касымбековдун тилинде кыргыздардын маданий кодун жеткирүүгө жана дүйнөнүн улуттук сүрөтүн калыбына келтирүүгө жардам берген кубанычтын жана башка эмоциялардын өзгөчө көрүнүштөрү бар.

3.1.2. «Т. Касымбековтун «Сынган кылыч» жана В. Скоттун «Роб Рой» романдарындагы оң эмоциялар». Кыргыз жана англис тилдериндеги «ачуулануу» концептинин аталдоосунда, көбүнчө ачуулануу сезимин сырттан байкаса болот, анткени мындай күчтүү сезимдерди жашыруу өтө кыйын.

В. Скоттун чыгармасында *ачуулануу* сезими ачык жана каймана чагылдырылган.

Ачуулануу от сыяктуу

1. *Her features kindled – her brow became flushed – her eye glanced wildfire* – анын жүзү жарк этип, көздөрүндө жапайы от тутанды

2. *To increase the wrath* – каарды күчөтүү

3. *Under the burning influence of the latter passion* – өч алуу сезими менен тутанган

Ачуулануу эмоциясы чындыгында оттун элементине окшош: ал адамды өрттөп жиберши мүмкүн. Ошондуктан, көпчүлүк элдерде мындай паремиялар ачууну башкарууга, анын жалынына алдырбоого кеңеш беришет.

Кыргыз тилинде абал бир аз башкача. Жек көрүүдөн, ачуудан жан күйбөйт, ал денеден чыккандай болот: *жаны чыкты*. Кээде адам жөнүндө биз *өрттөнүп кетти, күйүп кетти, ачуусу келди* деп айта алабыз. Бул жерде *ачууланууну* от менен эмес, кандайдыр бир курч, ачуу зат менен салыштыруу кетип жатат. Т. Касымбековдо от менен байланышкан *каардын* мисалдары дээрлик жок.

В. Скотттун романындагы *ачуулануунун* сырткы белгилери абдан ачык жана элестүү:

From being earnest, she became angry; her eyes and cheeks became more animated, her colour mounted, she clenched her little hand, and stamping on the ground with her tiny foot, seemed to listen with a mixture of contempt and indignation - Анын бетиндеги олуттуулук таарынычка алмашып, көздөрү жана беттери күйүп кетти; ал кичинекей муштумун түйүп, кичинекей буту менен полду тепселеп, жек көрүү жана ачуулануу менен угуп жаткандай болду (Диананын Решлинин өзүнүн тууганы Френсистин оор абалына кайдыгерлик мамиле кылганына болгон реакциясы).

There is a little grain of anger in that constrained tone of voice - Сиздин чыңалган үнүңүздө ачуулануу сезими (кызгануу сезимдер) бар.

I was irritated at her manner – мени анын үнү кыжырдантты.

with an expression of hate and malignity – жек көрүү жана каардануу менен

Сыртынан В. Скоттун каармандарынын ачуусу көбүнчө механикалык иш-аракеттерде көрүнөт: муштумдарды түйүү, тепкилөө, муштуму менен уруу, эринди тиштөө, титирөө ж.б. Үн, тон, бет турпаты да сезимдердин көрсөткүчү болуп калышы мүмкүн: *сиздин чыңалган үнүңүздө ачуулануу сезими бар, мени анын үнү ачуулантты, жек көрүү жана каардануу менен.*

В. Скоттон айырмаланып, кыргыз жазуучусу ачуулануу сезимдерин ачык жана айкын сүрөттөгөн.

Көздөрү чекчейип, жини келе баштады.

Өзүнө ишенген токтоо жооп Абил бийдин канын муздатып жиберди. Ал тиштенип, араң карманып отурду.

Пансат ойго алдырып, анда-санда Бекназар жакка назар таштап, ансайын ичи бышып, ич бышуусу ачууга айланып, ачуусун тышка чыгаралбай эрдин тиштеп, көзүн сүзүп тим болуп келет.

Абил бийдин көзүнө кан толо түштү.

Жогоруда көрүнүп тургандай, англиялыктар ачуусун кээде гана сөз менен билдирген токтоо эл. Алар сезимдерин көзөмөлдөп турууга аракет кылышат, бирок ошого карабастан жүрүм-турумун, дене кыймылын, бет түзүлүшүнүн өзгөчөлүктөрүн ж.б. байкашат. Кыргыздар да токтоо адамдарга кирген менен, романда өз сезимдерин англичандарга салыштырмалуу эмоционалдуураак жана көбүрөөк түрдүү жолдор менен билдиришет.

Англиялыктарда **жек көрүү** маанилүү эмоциялардын бири болуп саналат. Ар кайсы убакта ар кандай нерселер: *чыккынчылык, жакырчылык, коркоктук, теги төмөндүк, келесоолук, түрү сууктук ж. б.* жек көрүүнүн предмети боло алат. Жалпысынан, *жек көрүү* деген сөздүн эки мааниси бар: а) моралдык жактан төмөн, татыксыз, жаман адамды терең кемсинтүү мамилеси. Мисалы, *душмандарды жек көрүү*; б) коркуунун жоктугунан коркунучтуу нерсеге толук кайдыгерлик кылуу, мисалы, *өлүмдү жек көрүү*.

Сөз болуп жаткан В. Скоттун романында *жек көрүү* күчтүү эмоциялардын бири катары жазуучу тарабынан абдан даана чагылдырылган. Бул эмоцияны каармандардын *көз карашын, турган турпатын, жаңсоолорун, мимикаларын* жана ошондой эле *сөздөрүн* анализдөө менен байкоого болот.

Көз караш:

with fiercer and sterner look - катуу, дээрлик каардуу көз караш менен

Чиркөөдөгү кээ бир адамдар дин адамынын ишенимине шек санагандардын баарын *жек көрүшүп*, каардуу жана катаал мүнөздө карап отурушту жана бир жагынан тиешелүү жазага тартыла тургандарды ойлоп кубанып жатышты.

Адамдын турпаты:

1) *with an air of superlative contempt* – кайдыгерликтин көрүнүшү менен Кунт коюп караган байкоочуга адамдын турпаты көп нерсени айта алат. Анын жүрүм-туруму, үнүнүн тембри, жада калса кийими да адам өзүнөн алсызыраак деп эсептеген маектешине үстөмдүк кылууну каалашы мүмкүн.

2) *with a look of haughty disdain* – менменсинген жек көрүү сезими менен. Турпат жөнүндө сөз болгондо, европалыктардын көбү, өзгөчө англичандар, дайыма статус боюнча төмөн турган адамдарга карата өтө текебердиги менен айырмаланганын белгилеп кетебиз. Англистердин туруктуу эпитеттери катары "суук көз караш", "текебер көз караш", "менменсинген күлкү" ж. б. сөздөрдү кароого болот.

Бет көрүнүшү, жылмаюу, күлүү:

to express the most supreme degree of scorn and contempt – сыймыктануу сезиминин жогорку даражасын билдирүү

to intimate one's contempt - жек көрүү сезимин жүзүндө билдирүү

with a calm but stern look of scorn and pity – жай, бирок жек көрүү жана боорукердик көз караш менен.

Ошентип, шотланд жана англис элдеринде өз өмүрүн сактап калуу үчүн бардыгын жасоого даяр болгон адамдарга жек көрүү сезими күчтүү экенин байкоого болот. Алар саткындарды, душмандарды, ишенимге туруксуз адамдарды жек көрүшөт. Бул аларда сөз менен гана эмес, сырткы көрүнүшү, мимикасы, жүрүм-туруму менен да чагылдырылат.

Ошол мезгилдерде англиялыктар искусство адамдарын: акындарды, сүрөтчүлөрдү жек көрүшкөн. Поэзияга ыктоо алар үчүн оңолгус кемчилик деп эсептелген, анткени искусство адамдарынын бири да татыктуу жашоо таба алган эмес.

Кыргыздарда да мекенин, элин саткан адамдарды жек көрүшөт. Эзелтеден коркокторду, кылмышкерлерди, мал ууруларды жек көрүп келишкен. Бирок өнөр адамдарына – акындарга ар дайым урмат-сый менен мамиле кылышкан жана аларды майрамдарга чакырып, белек-бечкек менен сыйлоо кадимки көрүнүш болгон.

Т. Касымбековдун романында **коркуу** эмоциясы эң көп кездешкен эмоциялардын бири. Чыгармада коркуу сезими кантип берилгенин карап көрөлү.

Жүрөк

1. Муну генерал баамдап коё тургандай же бирөө жеткирип сала тургандай *жүрөгү чоочулап*, ичи бир кымылдап, бир сыйрылып, башына кан дүргүп, жаны түтөп, барган сайын чыдамы бүтүп баратты;

2. *Жүрөгү чыгып*, жүзүнөн бардык сыры кубулуп, Нүзүптүн бутуна жыгылып түшкөн Абусатар Калпаны жигиттер эки буттан алып, дырылдатып сүйрөп жөнөштү.

3. Эмне кылабыз? – деп *жүрөгү түшүп* сурады Шерали.

4. Мадылдын кулагына «тору кашка» деген сөз шак дей түштү. Жалт карап, *жүрөгү булкуп* кетти.

Жүрөк көптөгөн элдерде адамдын эрдигин чагылдырган негизги орган болуп эсептелет. Кыргыздарда: *эр жүрөк, арстан жүрөк*, антонимдер – *жүрөгү жок, коен жүрөк, жүрөгү түштү* ж.б.

Англичандарда: *to have a lion's heart* – котор. арстан жүрөктүү болуу, *to steel one's heart* – котор.: жүрөктү чыңоо; өтмө мааниде: а) ачуу, ырайымсыз болуу; б) катуулануу, кайраттуу болуу; *heart in one's mouth* – котор.: жүрөгү оозуна келүү; өтмө мааниде: абдан коркуп кетүү, *chicken-hearted* – котор.: жөжө жүрөктүү; өтмө: коркок, жүрөгү жок, тартынчаак. Эгер биз жүрөгү түштү десек – *heart sank* – анда бул коркоктук эмес, коркуу, капалануу, маанайдын төмөндөшүн түшүндүрөт.

Көрүнүп тургандай, эки элде тең *жүрөк* – бул эрдиктин белгиси. Жүрөктөрү арстан, жолборс менен салыштырылган адамдар кайраттуу деп эсептелет. Коркоктук болсо коен, тоок менен байланыштуу. *Жүрөгү түштү* сөз айкашы эки тилде тең коркоктукту эмес, коопсуздануу, капалануу, тынчсыздануу дегенди билдирет.

Көз, эрин, кол, ооз, үн, баш

Коркуу адамдын денесинин бардык жерлеринде чагылдырылышы мүмкүн, айрыкча анын бетинде, көзүндө, оозунда, үнүндө, колунда ж.б. Мунун баары Т. Касымбековдун романында жакшы көрсөтүлгөн.

1. *Султанмурат бектин иреңи купкуу, колтойгон боюн кайда жашыраарын билбей эби жок бүжүрөп, боору титиреп, кызарып эти өсүп кеткен көзүн үлдүрөтүп, ичинен тынымсыз келме келтирип, босогону араң аттады.*

2. *Абдымомун бек түшүнбөй, кичинекей сары көздөрү диртилдеп, эмне жооп айтарын билбей, өкүмдардын иреңинин сүрүнөн жалтанып бүжүрөдү.*

3. *Абышка үтүрөйүп коркту. – Тооба кыл! Тооба кыл... - деп, көзүн алайтып, жакасын сыга карманып, абышка кобурап келме келтирди.*

4. *Насирдин-хандын эки көзү чакчайып кетти. Эрди титиреди. Оозунан сөз чыкпады.*

Биз Т. Касымбековдун чыгармасында коркуунун ачык-айкын сүрөттөлүүсү көбүрөөк кездешкенин жана көздүн эмоцияларды чагылдырууда ээлеген орду чоң экендигин белгилейбиз.

Бул сөз айкалыштарынын баары адамдын *коркуу* сезиминен келип чыккан ички өзгөрүүлөргө караганда, тышкы көрүнүштөрдү көбүрөөк чагылдырат. Бирок бул ички өзгөрүүлөр тышкы көрүнүштө чагылдырылган күчтүү эмоцияларга алып келет: дененин титирөөсү, түз тура албай калуу, ж.б.

Ошентип, *коркуу* эмоциясы сырткы келбеттен гана көрүнбөйт. Анын ички өзгөрүүдөн чыккан кесепеттери да абдан маанилүү, себеби алар көп учурда сырткы белгилерге өтүп кетиши ыктымал.

В. Скоттун романында *жалпы жана спецификалык эмоциялар* төмөнкү туюнтмаларда чагылдырылган:

- 1) *swelling with indignant mortification* – таарынган жана кыжырданган;
- 2) *to wear the deepest dejection on one's countenance* - бетке терең кайгыны жамынуу;
- 3) *to look sullen and unreconciled* – томсоруп жана макул болбой көрүнүү;
- 4) *visage as dark as mourning weed* - аза күткөн сыяктуу караңгы бет менен;
- 5) *black he stood as night* – түндөн да карараак көрүнүп турду;
- 6) *with inflexible countenance* - каардуу, ийкемсиз түр менен;
- 7) *but his countenance instantly fell* – бирок ошол замат анын жүзү кайгыланды.

В. Скотт адамдын капалуу жүзүн конкреттүү түрдө сүрөттөбөйт, бирок биз *бырышкан маңдайды; каштын ортосундагы, мурундун жана эриндин жанындагы кыйшык бүктөмдөрдү; көздүн кабактарын, эриндин бурчтарын жана башкаларды* элестете алабыз. *Таарынган жана кыжырданган, кабагы буркөө, кыжыр кайноодон жана басмырлоодон жинденген* эмоциялар турмуш шартка байланыштуу каармандардын терс реакциясын сүрөттөйт.

Каармандардын мимикасы да негативдүүлүктү билдире алат: *беттеги терең кайгы, томсоргон жана келишпес болуп көрүндү, аза күткөн сыяктуу караңгы бет менен; түндөн да карараак көрүнүп турду; каардуу, ийкемсиз түрү менен.*

Кыргыз романында англис романына караганда терс эмоциялардын сүрөттөлүшү көбүрөөк.

1. *Нүзүптүн жүрөгү алып учуп, көздөрү диртилдеп, отургандарын кабагын, иреңинин кубулушун сабыркап тиктеп, жооп күтүп турду.*
2. *Нүзүптүн кабагы дагы түйүлдү.*
3. *Жан керек, кубара түштү, бирок өзүн токтотуп, Каландер Ибрагим Хайалга тайманбай тиктеп, тишин ырсайтып жылмайды.*
4. *Нүзүп ого бетер өрттөй күйүп өргөөгө дагы теминди. Айыл чууга толду. Нүзүптүн тиштери шакылдап титиреп, көзүнөн кан түтөп, жини бастабай, буулукту, бакырып ыйлап жиберчүдөй буулукту, алдастады.*
5. *Ал иреңи бир ууч болуп карайып, эриндери кеберсип, көзүн кыбындатып, эмнени ойлонорун билбей, башы кеңгиреп, токтоло калды. – Ха, туз ургур, тузума койдум ...*
6. *Ушул учурда шашып, бир тууганы Султанмурат бек кирип келди. Көзү алайып, оозу жарым ачылып, акактап үрөй жок. Кудаяр-хан нестейип тиктеди. Эмне деп сурашка даабады. Султанмурат бек кыкылдап туруп: - Ханзаада Насирдин ... - деп мукактанды, айта албай.*

Кыргыз жазуучусунун калеминде кайрылуу, каргыш, эмотивдүү лексиканы колдонуу жаатында улуттук өзгөчөлүктөр көбүрөөк кездешет.

Вальтер Скоттун романда эмоцияларды сүрөттөө азыраак колдонулган. Бирок анын жазуусунда шотланд жана англиялыктардын сезимдерин сүрөттөөдө

жашыруун ирония жана юмор көп кездешет. Анын шотланддыктарды сүрөттөөсү кемсинтүү менен эмес, бир аз ирония менен берилген: *with an expression of hate and malignity* – жек көрүү жана каардануу менен.

Эки чыгармада тең терс эмоциялардын басымдуулук кылуусу каармандарга болгон жан ачууну ойготуу үчүн эффективдүү курал катары кызмат кылат; окурмандын тарыхый маалыматтарды тереңирээк түшүнүүсүн өнүктүрөт; жана сүрөттөлгөн окуялардын жардамы менен эмоционалдык резонансты жаратат.

Жыйынтыктап айтканда, изилденип жаткан романдарда терс эмоциялардын оң эмоциялардан сандык басымдуулук кылуусу кокусунан эмес, тарыхый контексттин, авторлордун көркөм максаттарынын жана тарыхый романдын жанрдык өзгөчөлүктөрүнүн татаал өз ара аракеттенүүсүнүн табигый натыйжасы болуп саналат.

Үчүнчү баптын «Кыргыз жана англис тилдериндеги оң жана терс эмоциялардын корпустук изилденүүсү» аталыштагы *экинчи бөлүмүндө* корпустук лингвистика аркылуу кыргыз жана англис тили сөздүктөрүнөн аланган маалыматтардын талдоосу каралат. Кыргыз тили үчүн MANASUDS (<https://cqpweb.manas.edu.kg/>), ал эми англис тили үчүн FROWN American English 1981 (<https://corpora.clarind.unisaarland.de/cqpweb/usr/index.php?ui=accessDenied&corpusDenied=frown&why=6>) корпустары колдонулган.

Англис жана кыргыз тилдеринин корпусун талдоодо, терс эмоциялар менен байланышкан сөздөрдүн оң эмоцияларга караганда басымдуу көп экенин көрүүгө болот. Англис тилинде *«upset»* (капалануу) жана *«anger»* (ачуулануу) деген сөздөр, *«happiness»* (бактылуулук) жана *«hope»* (үмүт) сыяктуу позитивдүү терминдердин болгондугуна карабастан корпуста жогорку жыштыкка ээ болуп, алардын тилдеги маанилүүлүгү чоң экенин билдирет. Ошондой эле, кыргыз тилинде да *«арман»* жана *«ачуу»* деген терс эмоцияны чагылдырган сөздөрдүн корпустагы жыштыгы көп болуп, позитивдүүлүктү чагылдырган *«кут»* жана *«үмүт»* сөздөрүн сейрек кездешкенин көрсөк болот.

Мындай көрүнүштүн себеби катары адабият, маалымат каражаттары жана дегеле күнүмдүк жашоодо трагедиялуу жана терс жактарга адамзат тарабынан көбүрөөк басым жасалып келгендигин айтууга болот. Бул өз кезегинде терс эмоцияларды көбүрөөк чагылдырууга жана талкуулоого алып келиши мүмкүн деген божомулубуз бар.

Үчүнчү баптын «Эмоцияларды аныктоо боюнча ассоциативдик эксперименттин жыйынтыгы» аталыштагы *үчүнчү бөлүмүндө* кыргыз жана англис маданиятындагы эмоцияларды кабыл алуу, туюндуруу жана концептуалдаштыруу өзгөчөлүктөрүн изилдөө үчүн жүргүзүлгөн сурамжылоонун негизинде алынган маалыматтардын талдоосу каралат.

3.3.1. Кыргызстан калкынын эмоциясын аныктоо боюнча ассоциативдик эксперимент. Кыргыз маданиятында эмоцияларды билдирүү

боюнча жүргүзүлгөн эксперименттин жыйынтыктары көрсөткөндөй, *сүйүү* жана уялуу сезимдери көбүнчө ачык билдирилбейт, бул көрүнүш коомдун социалдык нормаларынан жана күтүүлөрүнөн көз каранды болуу менен байланышы мүмкүн. Коомдук пикирдин маанилүүлүгүн эске алганда, кыргыз үй-бүлөлөрүндө же жубайлар арасында *сүйүү* сезимин ачык көрсөтүү да орунсуз деп эсептелиниши мүмкүн. *Ачууланууну «өрт» жана «бороон»* деп мүнөздөгөн метафоралар кыргыз респонденттери үчүн анын кыйратуучу потенциалын жана күтүүсүздүгүн чагылдыруусу мүмкүн. Кыйын учурларда кыргыз эли бири-бирине жардам берип, колдоо көрсөтүп, *кайгыны* тең бөлүшүүгө даяр экендигин көрсөтүп келет. *Ыраазычылык* кыргыз маданиятында оозеки сөз жана меймандостук аркылуу көрсөтүлүп, чын ыкластуулукту жана сый-урматты көрсөтөт. Жалпысынан алганда, кыргыз коомунун жамааттык табияты өз ара жардамдашуунун, эмоционалдык байланыштын жана социалдык нормалардын маанилүүлүгүн баса белгилейт.

3.3.2. АКШ жана Улуу Британия калкынын эмоциясын аныктоо боюнча ассоциативдик эксперимент. Америка жана англис коомдорунда *сүйүү* жана *кубаныч* эмоцияларын ачык билдирүү кадимки көрүнүш катары каралат. *Ыраазычылык* позитивдүү жүрүм-турумдун негизи болуп саналат жана өз ара байланыштарды бекемдейт. Терс эмоциялар, өзгөчө *ачуулануу*, өзүн-өзү башкарууну талап кылган күчтүү жана кыйратуучу абал катары кабыл алынат. Америка жана Англия элдеринин бири-бирине кыйын учурда колдоо көрсөтүүсү алардын эмоционалдык тилектештигин көрсөтөт. Бул колдоо бир гана сөздөрүндө эмес, конкреттүү иш-аракеттеринде да көрүнүп турат. Англис жана Америка маданиятында жеке чектердин жана жеке мейкиндиктин баалуулуктары үстөмдүк кылат. Бул жалгыз болууну жана убакытты жалгыз откорууну сыйлоо дегенди билдирет. Адамдар башкалардын жеке иштерине кийлигишүүдөн качышат, бул ыңгайлуу социалдык чөйрөнү түзүүгө өбөлгө түзөт. Бирок индивидуализмге мындай басым жасоо кээде обочолонууга жана адамдардын ортосундагы эмоционалдык жакындыктын жоктугуна алып келуусу ыктымал.

КОРУТУНДУ

1. Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» жана В. Скоттун «Роб Рой» тарыхый романдарындагы эмоционалдык лексиканы изилдөөдө оң эмоцияларга караганда терс эмоциялардын басымдуулугу аныкталды. Сандык талдоо көрсөткөндөй, Т. Касымбековдун «Сынган кылыч» романында 55 оң жана 362 терс эмоциялар, ал эми В.Скоттун «Роб Рой» чыгармасында 265 терс жана 13 гана оң эмоция табылган.

Бул диспропорция төмөнкү факторлор менен шартталган: биринчиден, кайгылуу эмоционалдык фон түзгөн согуш жана азаптарды чагылдырган тарыхый контекст. Т. Касымбековдун романында кыргыз элинин жашоо үчүн күрөшү, жокчулук, азап-тозокко толгон өзгөчө оор мезгилдер чагылдырылып, баяндын

эмоционалдык түсү байкалат. Ал эми В. Скоттун романында тарыхый өңүт терең социалдык толкундоолордун мезгили болуп саналат. Экинчиден, терс эмоциялар күчтүүрөөк драмалык таасирге ээ, бул авторлорго каармандардын ички дүйнөсүн тереңирээк ачып берүүгө, сүрөттөлгөн окуяларды курчураак жеткирүүгө, каармандарды жана конфликттерди ачык-айкын жана даана чагылдырууга мүмкүндүк берет. Үчүнчүдөн, реалдуу доордун бардык кыйынчылыктарын акыйкат чагылдыруу талап кылынат. Тарыхый романдар жанр катары чындыкты, анын ичинде сүрөттөлүп жаткан доордун бардык кыйынчылыктарын так жана туура чагылдырууга багытталган. Тарыхый романдардын таанылган чеберлери болуп эсептелген жазуучулар Т. Касымбеков жана В. Скотт социалдык толкундоолордун жана саясий туруксуздуктун фонунда позитивдүү окуялар сейрек кездешкен англис жана кыргыз коомдорун так жана чындыктын негизинде чагылдырууга аракет кылышкан.

Төртүнчүдөн, терс эмоциялардын басымдуулугу окурмандын жан ачуусун күчөтүп, тарыхый процесстерди терең түшүнүүнү калыптандырат.

Романдардагы терс эмоциялардын оң эмоциялардан сандык басымдуулугу кокустук эмес, тескерисинче, тарыхый контексттин, авторлордун максаттарынын жана жанрдык өзгөчөлүктөрүнүн өз ара аракеттенүүсүнүн натыйжасы болуп эсептелет.

2. Корпусдук изилдөөнүн натыйжасында кыргыз жана англис тилдеринин генетикалык жана типологиялык айырмачылыктарына карабастан, эмоциялык лексемаларды талдоо терс эмоциялардын оң эмоцияларга караганда басымдуу экендигин көрсөтөт. Бул ассиметрия эмоцияларды билдирүүдөгү маданияттын өзгөчөлүктөрүнө жараша аныкталат. «Эмоциялык ассиметризм» универсалдуу когнитивдик механизмдерди социо-маданий факторлордун таасири астында модификацияланган түрдө чагылдырат.

3. Ассоциациялык эксперимент англис жана кыргыз коомдорунда өз ара мамиле түзүүдө позитивдүү эмоциялардын маанилүү орду бар экендигин чагылдырат. Бирок чөйрөнүн социалдык басымынан улам терс эмоциялар эки маданиятта тең көбүрөөк кездешерин көрүүгө болот.

Англис маданиятында жеке жетишкендик индивидуалдык баалуулуктарды чагылдырса, кыргыз маданиятында жакындарынын ийгилигине көңүл буруу жамааттык идеалдарга басым жасайт.

4. Изилдөөнүн тыянактары эки тилде тең терс эмоциялардын басымдуулук кылуусу тарыхый контексттин, маданий баалуулуктардын жана авторлордун жазуу максаттарынын табигый натыйжасы экенин далилдеп турат.

Диссертациянын темасы боюнча жарыяланган эмгектердин тизмеси:

1. Исакова, М. Т. The role of language in the construction of emotions [Текст] / М. Т. Исакова, А. Ж. Байбагышова // Вестник филиала РГСУ в г. Ош. – 2007. – №7 – С. 17-19.

2. Исакова, М. Т. Выражение эмоций в языке [Текст] / М. Т. Исакова, З. К.Дербишева // Сборник научных статей «Наука. Образование. Техника.» Кыргызско-Узбекского университета. – 2008. – №3 – С. 6-8.
3. Исакова, М. Т. Эмоциональное общение в изучении иностранного языка [Текст] / М. Т. Исакова // Вестник филиала федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования "Российский государственный социальный университет" в г. Ош Киргизской Республики. – 2010. – № 8. – С. 127-130. – EDN RVWJFN. <https://elibrary.ru/item.asp?id=35328798>
4. Исакова, М. Т. Difficulties of intercultural communication [Текст] / М. Т. Исакова // Вестник филиала федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования "Российский государственный социальный университет" в г. Ош Киргизской Республики. – 2010. – № 8. – С. 130-133. – EDN XUMMHR. <https://elibrary.ru/item.asp?id=35328799>
5. Исакова, М. Т. Лингвокультурология как один из векторов обучения иностранным языкам [Текст] / М. Т. Исакова // «Известия» Ошского Технологического университета. – 2011. – №1 – С. 54-57.
6. Исакова, М. Т. Диалогическая речь как эмоциональный аспект обучения иностранному языку студентов языкового факультета [Текст] / М. Т. Исакова // ЖИЗНЬ И ЯЗЫК В ДИНАМИКЕ: межд. научн. конф., посвященная памяти засл. деятеля науки КР, д-ра филол. наук, профессора А. О. Орусбаева. Бишкек: КРСУ. – 2012. Специальный выпуск. – С. 261-264. <http://lib.krsu.edu.kg/uploads/files/public/4429.pdf#page=261>
7. Исакова, М. Т. Эмоциональная и психофизиологическая сферы человека [Текст] / М. Т. Исакова // Известия ВУЗов (Кыргызстан). – 2012. – № 2. – С. 242-244. – EDN VJWXBS. <https://elibrary.ru/item.asp?id=36289135>
8. Исакова, М. Т. Эмоции и психофизиологическое состояние человеческого организма [Текст] / М. Т. Исакова // Вестник филиала федерального государственного бюджетного образовательного учреждения высшего образования "Российский государственный социальный университет" в г. Ош Киргизской Республики. – 2012. – № 10. – С. 75-79. – EDN XSFZQD. <https://elibrary.ru/item.asp?id=35200302>
9. Исакова, М. Т. Этнокультурные особенности эмотивного дискурса в русском, кыргызском и английском языках [Текст] / М. Т. Исакова // Этнос и культуры Кыргызстана в историческом взаимодействии. Тюрко-славяно-германские культурно-языковые связи: Труды междунар. науч. конф. КРСУ. – 2013. – Спец. выпуск. – С. 93-99.
10. Исакова, М. Т. Этнокультурные особенности в эмотивной лексике [Текст] / М. Т. Исакова // Вестник Южного отделения Национальной Академии Наук Кыргызской Республики №1. – 2013. – С. 143-147.

11. Исакова, М. Т. Эмотивное пространство текста (на примере романа Т. Касымбекова «Сломанный меч») [Текст] / М. Т. Исакова // Вестник Ошского государственного университета. Серия гуманитарных наук. – 2014. – №3. – С. 111-116.
12. Исакова, М. Т. Эмоциональная и психофизиологическая сферы человека в диалоге английской и кыргызской культур [Текст]/ М. Т. Исакова // Новое в когнитивной лингвистике XXI века: сборник научных статей. Серия «Концептуальные исследования». – 2015. – №21. – С. 208-214.
13. Исакова, М.Т. Содержание и взаимосвязь понятий «культура» – «язык» - «нация» [Текст]/ М. Т. Исакова // Вестник Ошского государственного университета. Серия гуманитарных наук. – 2015. – №4. – С. 164-167.
14. Исакова, М. Т. Эмотивное пространство художественного текста [Текст] / М. Т. Исакова // Лингвокультура и концептуальное пространство языка. – Санкт-Петербург : Ленинградский государственный университет им. А. С. Пушкина, 2016. – С. 436-442. – EDN XGAJSD. <https://elibrary.ru/item.asp?id=27602006>
15. Исакова, М. Т. Эмоциональная концептосфера в кыргызской и английской лингвокультурах [Текст] / М. Т. Исакова, Н. С. Мадраимова // Международный журнал гуманитарных и естественных наук. – 2023. – № 1-2(76). – С. 164-167. – DOI 10.24412/2500-1000-2023-1-2-164-167. – EDN DVMWXQ. <https://elibrary.ru/item.asp?id=50283260>
16. Исакова, М. Т. Концептуализация и категоризация эмоций как способ формирования национальной картины мира [Текст] / М. Т. Исакова // Бюллетень науки и практики. – 2023. – Т. 9, № 7. – С. 450-456. – DOI 10.33619/2414-2948/92/64. – EDN OXTNDS. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=54221159>
17. Исакова, М. Т. Обозначение эмоций в художественном тексте как источник лингвокультурологической информации [Текст] / М. Т. Исакова // Лингвокультурологические чтения : Сборник статей Международной научно-практической конференции, проведенной в рамках I Международного лингвокультурологического форума "Лингвокультурология и коммуникативная реальность XXI века: новые вызовы – новое осмысление", Москва, 19–20 октября 2023 года. – Москва: Российский университет дружбы народов им. П. Лумумбы, 2024. – С. 223-229. – EDN RFNQIC. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=69150953>

Исакова Миргул Топчубаевнанын 10.02.20 – тектештирме-тарыхый, типологиялык жана салыштырма тил илими адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган «Кыргыз жана англис тилдеринде эмоцияны билдирүүнүн лингвомаданияттык аспекти» темасындагы диссертациясынын

РЕЗЮМЕСИ

Ачкыч сөздөр: лингвокультурология, адабий текст, эмоция, концепт, менталитет, репрезентация, прагматика, тилдик дүйнө бейнеси, салт, дүйнө тааным, тил.

Изилдөөнүн объектиси болуп кыргыз жана англис тилдериндеги эмоцияларды билдирген тилдик каражаттар болуп саналат.

Изилдөөнүн предмети катары кыргыз жана англис тилдериндеги эмоцияларды вербалдык жана вербалдык эмес көрсөтүүнүн лингвомаданий өзгөчөлүгү каралат. Ошондой эле эки маданияттын жана эки тилдин арасындагы эмоционалдык абалдардын берилишиндеги айырмачылыктарга жана окшоштуктарга, эмоцияларды кабыл алууга жана билдирүүгө маданий жана социолингвистикалык факторлордун таасирлеринин тийүүсүнө көңүл бурулат.

Изилдөөнүн максаты: дүйнөнүн лингвистикалык картинасында эмоцияны билдирген түшүнүктөрдү маданий лингвистика аспектисинде талдоо аркылуу кыргыз жана англис тил маданиятына мүнөздүү спецификалык, метафоралык жана жалпы идеялардын улуттук стереотиптерин аныктоо.

Изилдөө ыкмалары катары лингвомаданият таануу ыкмасы, контексттик талдоо методу, кырдаалдык талдоо ыкмасы, сыпаттоо методу, классификациялоо методу, структуралык-семантикалык талдоо методу, интерпретациялоо методу, үзгүлтүксүз тандап алуу ыкмасы, салыштырма типология ыкмасы, ассоциативдик эксперимент жана корпустук лингвистика методдору пайдаланылды.

Изилдөөнүн негизги жыйынтыктары: 1) дүйнөнүн эмоционалдык картинасын калыптандыруунун вербалдык жана вербалдык эмес механизмдери түзүлдү, салыштырылган тилдерде бул концепциянын айрым номинанттары универсалдуу жана этномаданий мүнөзгө ээ экендиги божомолу көрсөтүлдү; 2) кыргыз жана англис тилдеринде эмоцияларды атаган лексемалардын чоң тобун системалаштыруу менен эки элдин эмоционалдык жүрүм-турумуна жана эмоционалдык реакцияларына мүнөздүү улуттук өзгөчөлүктөр жана тенденциялар аныкталды; 3) англис жана кыргыз тилдериндеги эмотивдердин параллелдүүлүгүн жана айырмачылыктарын көрсөтүүчү сөздөрдүн ассоциативдик-семантикалык байланыштары түзүлдү; 4) эмоционалдык реакциялардын этноспецификалык мүнөзүн далилдеген эмоциялардын вербалдык эмес көрүнүштөрүнүн системасы иштелип чыкты; 5) дүйнөнүн кыргыз жана англис тилдериндеги бейнесинде социалдык-маданий компонентти көрсөткөн вербалдык жана вербалдык эмес каражаттардын лингвомаданий салыштырма анализинин модели иштелип чыкты.

РЕЗЮМЕ

диссертации Исаковой Миргул Топчубаевны на тему «Лингвокультурологический аспект выражения эмоций в кыргызском и английском языках», представленной на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.20 – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание

Ключевые слова: лингвокультурология, художественный текст, эмоция, концепт, менталитет, репрезентативы, прагматика, картина мира, традиция, мировосприятие, язык.

Объектом исследования являются языковые средства, выражающие эмоции человека в кыргызском и английском языках.

Предметом исследования служит лингвокультурное своеобразие вербального и невербального выражения эмоций в кыргызском и английском языках. Особое внимание уделяется различиям и сходствам в передаче эмоциональных состояний в рамках двух культур и языков, а также влиянию культурных и социолингвистических факторов на восприятие и выражение эмоций.

Целью настоящего сопоставительного исследования является выявление национальных стереотипов специфических, метафорических и общих представлений, характерных для кыргызской и английской лингвокультур, посредством анализа концептов, обозначающих эмоции в языковой картине мира в аспекте лингвокультурологии.

В качестве **методов исследования** использованы лингвокультурологический подход, метод контекстуального анализа, метод ситуативного анализа, метод описания, метод классификации, метод структурно-семантического анализа, интерпретационный метод, метод сплошной выборки, метод сравнительной типологии, ассоциативный эксперимент, и метод корпусной лингвистики.

Основные результаты исследования:

1) установлены вербальные и невербальные механизмы формирования эмоциональной картины мира, выдвинуто и продемонстрировано предположение о том, что некоторые номинанты данного концепта в сопоставляемых языках имеют как общечеловеческий, так и этнокультурный характер; 2) методом систематизации обширной группы лексем, называющих эмоции в кыргызском и английском языках, выявлены национальная специфика и тенденции, характерные для эмоционального поведения и эмоциональных реакций двух народов; 3) установлены ассоциативно-семантические связи слов, демонстрирующие параллели и различия эмотивов в английском и кыргызском языках. 4) выявлена и разработана система невербальных проявлений эмоций, характеризующих этноспецифический характер эмоциональных реакций; 5) разработана модель лингвокультурологического сопоставительного анализа вербальных и невербальных средств, номинирующих социально-культурный компонент в кыргызской и английской языковой картине мира.

Область применения. Результаты исследования могут быть использованы на лекционных курсах по введению в языкознание и сравнительной типологии, а также в спецкурсах по антрополингвистике.

RESUME

dissertation of Isakova Mirgul Topchubaevna on the topic “Linguocultural aspect of expressing emotions in the Kyrgyz and English languages”, for the degree of candidate of philological sciences in the specialty 10.02.20 – comparative-historical, typological and contrastive linguistics

Key words: linguoculturology, literary text, emotion, concept, mentality, representations, pragmatics, picture of the world, tradition, worldview, language.

The object of the study is the linguistic means that express human emotions in the Kyrgyz and English languages

The subject of this study is the linguistic and cultural peculiarities of verbal and non-verbal expression of emotions in the Kyrgyz and English languages. Special attention is given to the differences and similarities in conveying emotional states within the two cultures and languages, as well as the influence of cultural and sociolinguistic factors on the perception and expression of emotions.

The aim of the study is to identify national stereotypes, specific and metaphorical concepts, and general representations characteristic of Kyrgyz and English linguistic cultures through the analysis of concepts denoting emotions in the linguistic worldview from the perspective of linguoculturology.

Research methods used were linguocultural approach, contextual analysis method, situational analysis method, descriptive method, classification method, structural-semantic analysis method, interpretative method, complete sampling method, comparative typology method, associative experiment, and corpus linguistics method.

Main results:

1) Verbal and non-verbal mechanisms for the formation of the emotional worldview have been established, and a hypothesis has been proposed and demonstrated that some nominators of this concept in the compared languages have both universal and ethnocultural characteristics.

2) Using the method of systematization of an extensive group of lexemes denoting emotions in Kyrgyz and English, national specifics and trends characteristic of the emotional behavior and reactions of the two peoples have been identified.

3) Associative-semantic connections of words demonstrating parallels and differences of emotives in English and Kyrgyz have been established.

4) A system of non-verbal manifestations of emotions characterizing the ethnospecific nature of emotional reactions has been identified and developed.

5) A model for linguocultural comparative analysis of verbal and non-verbal means nominating the socio-cultural component in the Kyrgyz and English linguistic worldview has been developed.

Field of application. The results of the study can be used in lecture courses on introductory linguistics and comparative typology, as well as in specialized courses on anthropolinguistics.

